

ПРОБЛЕМА АРТЕФАКТУ В СОЦІОЛОГІЇ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ФОРМАТ АНАЛІЗУ

Юрій ЯКОВЕНКО

Copyright © 2004

ВСТУП

Суспільна актуальність теми дослідження. Метою наукової діяльності є адекватне та всебічне пізнання об'єкта, що вирізняється кожною науковою дисципліною. Соціологія на шляху до вказаної мети вже пройшла з другої половини XIX століття досить складну еволюцію. Процес інституціоналізації соціології, як і багатьох інших наук, знаходився під значним впливом сукупності положень, які одержали назву *природничо-наукової парадигми*. Остання зробила істотний внесок у розвиток людської цивілізації, а відтак і науки. Водночас вона вплинула на розвиток методів соціології та її методологічних засад. Їх удосконалення відбулося шляхом асиміляції досягнень, в основному у форматі позитивізму і неопозитивізму, під впливом яких склалася система спеціальних процедур, стандартів, які й утворили *канон сучасної соціологічної технології* одержання емпіричних даних.

Нині у центрі уваги більшості вітчизняних споживачів соціологічної інформації знаходяться опитування громадської думки, які можна розглядати як найбільш розповсюджений спосіб втілення канону емпіричної технології. Проте, ледве встигнувши стати модними, пострадянські опитування громадської думки дуже швидко стали викликати за-

непокоєння соціологів щодо достовірності отриманих результатів (В.А. Вільчек, Б.А. Грушин, А.В. Дмитрієв, Г.В. Осипов, В.О. Ядов). Подібне було і раніше, ще до опитувального буму (В.Г. Андреев, Г.С. Батигін, В.І. Волович, Б.З. Докторов, М.С. Косолапов, О.М. Маслова, В.Б. Паніотто, Г.А. Погосян, І.М. Попова, Г.Й. Саганенко). Але, на відміну від соціології 70–80-х років, коли провідними функціями були описувальна та пояснювальна, а головною метою пізнання – уточнення меж бачення предмета соціології, поширення і розвиток сукупності спеціальних соціологічних теорій, у 90-і роки XX століття з'явилася можливість більш масштабно впроваджувати найважливішу функцію науки – прогностичну, бо в це десятиліття проводили вибори загальнодержавного масштабу та здійснювали прогноз їх імовірних результатів, що відбувався не тільки в Україні, а й у Росії, Білорусі. Саме у цей період були виявлені випадки недостовірного відображення дійсності за допомогою дзеркала пострадянської соціології, котрі викликали відповідну реакцію у пресі як в Україні, так і в близькому та далекому зарубіжжі (В.А. Вільчек, Б.А. Грушин, В.І. Шляпентох).

Обговорення в літературі помилок соціологів під час проведення опитувань (особливо з проблем поточної політики) багатьом ученим (А.В. Дмитрієв, І.М. По-

пова, Ж.Т. Тощенко, В.О. Ядов) дало змогу визначити як єдино вірний шлях підвищення кваліфікації соціологів проведення подальшої публічної дискусії цих помилок, їх критичне осмислення, а не замовчування. Адже історія соціальних наук неодноразово демонструвала, що глухий кут в їх розвитку виникає лише у випадку придушення незалежної творчої думки.

Одна з причин того, чому існують недостовірні результати криється, на нашу думку, в емпіричній основі науки, точніше кажучи, в її суб'єктивному компоненті. Людський фактор при виробництві інформації у самому соціологічному дослідженні стимулює артикуляцію відносно нової актуальної проблеми соціального пізнання, оскільки *артефакт* виникає тоді, коли дослідницький процес породжує в об'єкті такі зміни, які йому не притаманні до моменту взаємодії між ним та інструментом пізнання. Тому дані опитувань можуть містити трансформовані думки людей стосовно тих, які вони справді реалізують, наприклад, відвідавши виборчі дільниці.

Отож завдання врахування людини (яку б роль вона не виконувала у дослідницькій ситуації) як формульованого, соціально-онтологічного моменту і наукової, і суспільної практики вийшла нині на авансцену соціального пізнання. Виникнення артефактів у процесі соціологічного дослідження, на думку Б.А. Грушина, для значної маси практичних, але теоретично недосвідчених соціологів, є таким явищем, про існування якого вони навіть не здогадуються. Тому не врахування цієї обставини неодмінно веде до заміни об'єктивної картини світу системою вироблених під час опитування артефактів, які спотворюють уяву науковців про реальний стан суспільної свідомості. Слід визнати, що соціологія у своєму розвитку досягла такої межі, коли стає потрібним обговорення і створення нової парадигми соціологічного знання (В.Т. Тощенко) і розробка конст-

рукції більш складної будівлі між емпіричним фундаментом наук та наступними поверхами індексів, показників і відповідних теоретичних схем (Г.Й. Саганенко).

Крім вже названих поточних, в останній час вельми актуалізованих моментів постановки проблеми артефакту, є ще один, який має більш узагальнений характер. Домінуючому в науці природничо-науковому підходу, в чомусь альтернативним, а в чомусь доповнювальним і все більше з ним конкуруючим, стає *підхід гуманістичний*. Він пропонує: а) розглядати як об'єкт вивчення переважно духовні явища; б) розуміти процес дослідження як взаємодію з об'єктом (звідси, зокрема, деонтологічна відповідальність соціолога); в) поєднання вивчення та розуміння (інтерпретації); г) а саме дослідження проводити таким чином, щоб воно сприяло духовному розкріпаченню людини. *Гуманітарний ідеал* наукового пізнання в соціології поки ще не тільки слабо реалізований, але, вірогідніше за все, по-справжньому ще й не усвідомлений, проте він вже був проголошений як проект нової наукової програми (В.І. Шамшурін, В.О. Ядов, М.Г. Ярошевський, О.А. Донченко). На відміну від нього природничо-науковій парадигмі притаманний ізоляційно-предметний підхід, абстрагування предмета дослідження від цілісної структури дійсності.

Саме від указаної характерної особливості традиційної парадигми пошуки шляхів підвищення адекватності соціологічного пізнання і відбувались за рахунок екстенсивного удосконалення емпіричної технології в межах названого канону. В цьому контексті відбувалося й становлення, і розвиток такої провідної гілки сучасної соціології як оформлення методологічних проблем виробництва емпіричної інформації у самостійну наукову галузь. Досвід підтвердив значущість розробки *методології досліджень* як сфери про процедури обґрунтування наукового висновку в контексті теоретико-історичного аналізу понять та принципів, що

склалися в дослідницькій діяльності соціологів. Цим питанням присвячені роботи В.С. Бакірова, П.П. Гайдєнка, Ю.М. Давидова, М.В. Захарченка, Л.Г. Іоїніна, В.Х. Келле, О.Д. Ковальова, М.С. Ковальова, М.С. Комарова, О.І. Кравченка, А.П. Огурцова, Г.В. Осипова, Е.В. Осипової, О.І. Погорєлова, О.М. Буткевич, А.О. Ручки, В.В. Танчера, О.І. Трущенко, А.Ф. Філіппова, В.І. Шамшуріна, С.А. Ефірова і багатьох інших авторів.

У літературі загально визнаним вважається, що в 60–70-і роки ХХ століття почалося активне відродження вітчизняної соціології, у тому числі й шляхом розробки теоретико-методологічних та методичних проблем соціологічного дослідження, визначення принципів формування емпіричного базису. Процес накопичення методичних знань був вельми широким, він вміщував у собі й обговорення поняття “соціальний факт” (Г.А. Бережная, М.Б. Ліга, А.С. Махов, В.Н. Орлов, Л.Є. Серебряков, В.О. Ядов), і розгляд загально-методологічних проблем емпіричного етапу соціологічного дослідження (Б.В. Голофаст, О.Г. Здравомислов, С.В. Наталушко, В.Г. Немировський, В.Г. Овсяннікова). У цьому континуумі домінувало вивчення пізнавальних можливостей опитувальних методів збору даних (В.Г. Андрєєнков, В.Д. Войнова, Ю.П. Воронов, В.І. Волович, Б.З. Докторов, М.І. Пабський, І.В. Журавльова, С.Б. Кримський, О.М. Маслова, В.Г. Овсянніков, Г.А. Погосян, Н.В. Паніна, В.І. Паніотто, В.О. Рукавишніков, Г.І. Сотникова, Н.Є. Черпакова, М.М. Чурілов). Набули розповсюдження роботи з надійності соціологічної інформації, її кваліметричної і метрологічної оцінки, якості, обґрунтування наукового висновку (Г.С. Батигін, В.І. Волович, Б.З. Докторов, В.Б. Моїн, О.Х. Нерсєсова, В.І. Паніотто, Г.М. Саганєнко, В.Т. Циба), а також присвячені комунікативному аспекту опитування, ролі питання як інструменту одержання даних, мови і стилю спілкування (Л.Я. Авер’янов, І.А. Бутєнко, О.М. Єрмолова, Н.В. Кос-

тенко, О.М. Маслова, В.Б. Моїн, Г.А. Погосян, І.В. Федоров), можливостям використання різноманітних джерел емпіричних даних у соціології (Л.Г. Гафт, Т.М. Дрідзе, О.Д. Ігітханян, В.С. Коробєйніков, О.М. Маслова, М.Г. Пугачова, В.О. Рукавишніков).

Водночас серед вітчизняних і закордонних соціологів стала поширюватися думка, що традиційне удосконалення емпіричної індустрії супроводжується втратою темпу надбання нового методичного знання, яке б мало гарантувати підвищення достовірності емпіричних матеріалів. Все ясніше стала усвідомлюватися залежність якості, надійності даних від вирішення теоретико-методологічних проблем, що передують вимірюванню (О.М. Маслова, В.І. Паніотто, Г.Й. Саганєнко), від тих реалій, які знаходяться “по інший бік шкал” (Г.С. Батигін, В.О. Ядов). Із природничо-наукової парадигми, справді, впливало залучення кваліметрії, метрології (Г.Г. Азгальдов, Б.З. Докторов, З.П. Райхиан). Проте й тут виявилось, що існують “квазі-помилки узгодження”, які не мають відношення до технології збору даних. Їх наявність може зробити безглуздою цю технологію взагалі, адже витончена обробка за рахунок властивостей комп’ютерів, й іноді, здавалося б, достатнє точне вимірювання, виявляється, дають не те, що передбачалося завданнями дослідження. У зв’язку з цим показовими є роботи, які пов’язані з аналізом обґрунтованості (валідності) окремих ознак анкети, оскільки було виявлено значне розходження між даними досліджень (про витрати часу – О.Л. Куїмова, або задоволення працею – Н.Ф. Ільєсов) і реальною поведінкою людей: чи між даними, отриманими за допомогою відкритих і закритих питань (О.М. Маслова).

Слід підкреслити, що українські вчені у період радянської і пострадянської соціології зробили помітний внесок у розробку питань методології, методики

соціологічних досліджень з орієнтацією на досягнення достовірних знань. Пріоритет у дослідженні надійності соціологічної інформації та обґрунтованості матеріалів дослідження належить В.І. Воловичу. Якість інформації як поняття, що інтегрує різноманітні характеристики даних, одержаних за допомогою методики вимірювання у соціологічному дослідженні розглянута В.І. Паніотто, який запропонував нові й систематизував раніше відомі методи оцінки і процедури забезпечення якості інформації. Дослідження, найчастіше як вибіркові, відповідні питання методології та процедури втілення вибірки розкриті у працях М.М. Чурілова. Зокрема, він проаналізував основні джерела виникнення систематичних помилок (помилки зміщення) вибірки і показав, що вплив інтерв'юера на респондента у процесі опитування призводить до появи систематичних зміщень у первинній соціологічній інформації, а також розкрив деякі особливості впливу основних соціально-демографічних ознак інтерв'юєрів та анкетерів на характер зміщень в отриманих результатах. Дані опитувань утворюють собою фундамент соціальної діагностики та експертизи (Н.В. Паніна, Ю.І. Саєнко), що можливий за умов реалізації спеціальної технології, яку проаналізувала Н.В. Паніна. Специфіка її праць ще й у тому, що вони відображають особливості масової свідомості на етапі переходу українського суспільства від тоталітаризму до демократії. Цей процес досліджений також у працях В.С. Бакірова, І.Е. Бекешкіної, О.І. Вишняка, Є.І. Головахи, О.А. Донченко, С.О. Макеєва, В.С. Небоженка, В.Л. Оссовського, В.Є. Пилипенка, І.М. Попової, І.М. Прибиткової, Ю.І. Саєнка. Доведено, що такі деформації свідомості, як амбівалентність, нетолерантність, соціальний цинізм і екстремізм спричинюють різні за формою поведінки респондентів деформації під час соціологічних досліджень.

У працях одеських соціологів І.М. Попової, В.Б. Моїна, М.Б. Кунявського,

які спираються на вторинний аналіз результатів дослідження мотивів трудової діяльності та міграції, престижу професій, задоволення працею, визнано, що в окремих випадках теоретичні і практичні висновки будувалися на артефактах, які зумовлювалися ефектом асиметрії приписування (оцінювання). Цей ефект визначав зміст самозвітів респондентів, словників мотивів-суджень, на фундаменті яких будувалися висновки. Специфіка соціального пізнання, котре реалізується в конкретних дослідженнях соціологів, зумовлена, звісно, ще й відомими соціокультурними особливостями функціонування кожного суспільного формування.

Завдяки згаданим авторам вдалося отримати значний досвід організації конкретних соціальних досліджень, який у колишньому СРСР закріпив фундамент емпіричної соціології та дозволив прилучитися до досягнень світової емпіричної індустрії. Згодом, після створення вітчизняних аналогів індустрії виробництва соціологічної інформації, виникла можливість значно повніше зрозуміти, чому в 60–70-ті роки у світовій науковій літературі велася гостра критика американської соціології, яка сповідувала емпіризм. Дискусія була ініційована в 1959 році Р. Міллсом у доробку “Соціологічне уявлення”. На його думку, соціологічна теорія значною мірою була перетворена у сукупність термінів після операціоналізації яких досить просто проводиться емпірична робота і статистична обробка даних. При цьому те, що треба вивчити, підмінюється тим, як це потрібно зробити, тобто проблему зводять до методу. В цьому разі видимість приймається за сутність. Недостатність для соціології емпіризму підтверджувалася також у працях К. Поппера і Т. Адорно.

Досвід світової соціології та вітчизняної практики опитувань демонструють, що вихід нашої соціології на рівень наукових стандартів у руслі названого вище канону сам собою ще не може дати

гарантій справді адекватного пізнання соціальної дійсності. Одним з перших це почали розуміти ті політологи, які здійснювали дослідження передвиборчої ситуації в 1993–94 роках і виявилися заручниками даних масових опитувань. Нині вони змінили свою орієнтацію з традиційного соціологічного вивчення вербального, раціонального пласта свідомості на дослідження більш глибинних, слабкоусвідомлених і важкоформульованих психологічних понять – уподобання, емоції, відчуття, окреслення змісту яких здійснювалося в межах традиційного соціологічного підходу. Цей напрямок робіт визначений як *політична психологія* (О. Шестопад, М.М. Слюсаревський).

У світовій літературі з теоретико-методологічних проблем соціальних наук (соціологія, психологія, педагогіка та ін.) в цілому накопичений певний досвід викриття артефакту чи його окремих аспектів. Так, епістемологічні і методологічні сегменти цієї проблеми розглянуті німецьким філософом Крізом. У психології “ефект упередженості експериментатора” був досліджений американськими соціальними психологами Р. Розенталем і Р. Розном. Для соціологів залишається цікавою праця Хаймена, який розглянув метод інтерв’ю та викликане ним зміщення в даних соціальних досліджень. У Німеччині прикладна соціологія набула назви “демоскопія”, її методику і причини деформації даних розглянула Е. Ноель-Нойман. У Франції явищу артефакту приділено значну увагу в доробках П. Бурдьє і П. Шампаня із соціології політики. Зокрема, вони стверджують, що зафіксована в багатьох дослідженнях громадська думка сутнісно є артефактом. Польські соціологи звернули свій погляд на комунікацію у процесі опитування, особливо на різноманітні психологічні механізми, які спрацьовують при спілкуванні людей й у такий спосіб знищують якість вимірювання соціальних показників (Berlyne, Nowakowska). Підхід до типологізації та засоби контролювання арте-

фактів у прикладних соціально-психологічних дослідженнях запропоновані Д. Кемпбеллом.

Розгляд актуальності та ступеню розробки вище сформульованої теми здійснений нами на фундаменті аналізу робіт вітчизняних та закордонних соціологів, філософів, психологів, що присвячені як соціальному пізнанню в цілому, так і особливостям емпіричних процедур у соціології і психології, а тому дає змогу зробити такі пропедевтичні висновки.

Проблема артефакту в соціальному дослідницькому процесі вже увійшла в коло актуальних інтересів світової науки, а саме явище розглянуто головним чином у працях психологів, які виявили, що на реакції, відповіді особи, котра є об’єктом, впливають умови лабораторного експерименту, особливості його методики, а також і самі дослідники (наприклад, так званий “ефект упередженості експериментатора”).

У вітчизняній літературі не було праць, присвячених спеціальному розгляду артефакту в соціології, хоча стосовно деформаційних ефектів, що регулярно виникають під час дослідження, у публікаціях (внаслідок домінування в соціології природничо-наукового підходу) проводиться перманентне обговорення причин виникнення помилок (випадкових чи систематичних) вимірювання соціальних параметрів. Серед множини різних теоретично можливих соціологічних досліджень кількісно переважають масові опитування. У цьому зв’язку істотно звучується коло уявлень про чинники і характер деформації даних емпіричного дослідження, оскільки дані опитування репрезентують перш за все картину думок, оцінок, суджень людей про світ.

Таким чином, емпірична база вивчення проблеми артефакту виявляється звуженою, що, своєю чергою, обмежує обговорення всіх факторів недостатньої якості прогнозів, рекомендацій, побудованих на підґрунті вивчення громадської думки. Обмеженість змісту дискусії з приводу деформаційних ефектів впливає ще й з

того, що, по-перше, увага зосереджується найчастіше на методиці вимірювання і, по-друге, розмірковування про помилку доречні тільки за умови, що може бути відоме об'єктивне значення вимірюваного показника. Однак ця умова виконується під час вивчення громадської думки досить рідко.

Запровадження у понятійний апарат емпіричної соціології поняття “артефакт” створює передумови для систематичного вивчення місця та ролі цього явища в дослідницькому процесі як з боку фахівців у сфері теорії, історії та методології науки, так і з боку широкого кола практиків. Саме вони здійснюють емпіричні соціальні (соціологічні, демоскопічні, психологічні, демографічні, етнографічні, правознавчі і т. п.) дослідження об'єкта, якому притаманна цілеспрямована поведінка і який спроможний у кожній новій пізнавальній ситуації непередбачено реагувати на когнітивні процедури. Завдяки цьому предметний аспект артефакту набуває виразності, що дозволяє ясніше зрозуміти і природу явища, і засоби коректування елементів відображеної дослідниками картини громадської думки, які можуть відрізнитися від реально існуючих прототипів, що мали місце до початку здійснення емпіричного процесу пізнання суспільної свідомості.

Об'єктом фундаментального пошукування є явище артефакту в соціології, сутність якого полягає в тому, що сам процес вивчення об'єкта соціологічного дослідження породжує в останньому зміни, котрі йому не були притаманні на момент до взаємодії між цим об'єктом та інструментом пізнання; а **предметом** — слугують причини, умови, механізми, наслідки існування артефакту в процесі емпіричного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в розробці та обґрунтуванні *концепції вивчення артефактуальності в соціології*, у з'ясуванні причин та умов її виникнення, у встановленні ступеня її впливу на якість дослід-

ницького процесу, у вивченні засобів корекції деформованих емпіричних даних, отриманих у результаті дослідницької комунікації.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення таких **з а в д а н ь** :

- здійснити аналіз передумов, етапів утвердження емпіричної соціології і розглянути її становлення, розвиток у загальному русі-поступі теоретико-історичного аналізу понять “факт” та “артефакт”; виявити специфіку постановки проблеми артефакту в соціології;

- дослідити зміст статистичної традиції в науці, концепцій позитивістської і феноменологічної орієнтацій, розкрити сутність і шляхи формування канону технології одержання соціологічних даних;

- виявити концептуальну специфіку принципу додатковості в науці, його місця і ролі в соціології; розглянути загальні і специфічні аспекти умов проведення соціологічного дослідження; показати розбіжності дослідницьких ситуацій у дихотомії “природність – штучність”; розкрити особливості розподілу соціальних ролей учасників дослідницького процесу; проаналізувати вплив методики вимірювання на якість інформації;

- виявити можливості джерелознавства (знань про закономірності утворення емпіричних матеріалів і відображення у них явищ дійсності) в соціології; проаналізувати сутність методів корекції емпіричних даних задля підвищення їх надійності;

- визначити соціально-психологічні механізми процесу комунікації дослідника з респондентом; вивчити моделі формування відповіді респондента; описати узагальнену модель формування відповіді; окреслити способи удосконалення процедур опитування на фундаменті моделі реакції респондента і матеріалів опитування про опитування.

Методологічні засади і джерела дослідження. Робота спирається на фундаментальні ідеї класиків світової соціологічної думки, на доробки вітчизняних

і закордонних соціологів, філософів і психологів, присвячених теорії та історії, методології і методиці соціального пізнання. Емпіричну базу дослідження становлять матеріали досліджень, які проводилися в період з 1977 по 1995 роки соціологами Інституту філософії НАН України, Інституту соціології НАН України, Телерадіокомпанії України як за участю автора, так і під його безпосереднім керівництвом, а також даних, надрукованих у вітчизняній і закордонній соціологічній літературі.

Основні результати і наукова новизна дослідження. З метою поширення пізнавальних можливостей соціологічного дослідження та його практичної результативності в роботі розроблена і обґрунтована концепція вивчення проблеми артефакту в соціології, яка враховує реальний розподіл ролей учасників дослідницького процесу і специфіку його соціокультурної, комунікативної і методичної детермінації. Така концепція створює когнітивну основу підвищення валідації інструментарію, адекватності і надійності соціологічної інформації. В межах проведеного дослідження отримані такі результати, яким притаманна наукова новизна:

- уточнено зміст загальнонаукового поняття “артефакт” щодо специфіки об’єкта соціологічного дослідження, яка полягає в тому, що суверенна поведінка кожного респондента має доцільний характер і формується з урахуванням усіх умов, обставин його життєдіяльності; у її межах роль респондента в процесі соціологічного дослідження стає лише епізодом, значущість (більша чи менша) якого для нього в кожному конкретному випадку опитування визначається ним знову, хоча і з урахуванням усього попереднього досвіду і знань;

- історико-теоретичний аналіз емпіричної соціології (у тому числі і поняття “факт”) демонструє, що вона в основному сформувалася під впливом методологічних принципів позитивістської орі-

єнтації; розробка дослідницьких методик велася і продовжує здійснюватися головним чином завдяки когнітивному потенціалу природничо-наукової парадигми, яка відрізняється ізоляційно-предметним підходом до об’єктів за межами цілісної структури досліджуваної соціальної дійсності, що в кінцевому підсумку зумовлює помітне скорочення обсягу продукування нового методичного знання;

- обґрунтована презумпція артефактуальності первинних даних масових опитувань, яка базується на визнанні принципової неможливості усунення впливу (хоча й різного за ступенем інтенсивності) на ці дані інструментарію та умов дослідження, враховуючи і поведінку, характеристики самого соціолога;

- впроваджену в сучасній емпіричній соціології технологію збору даних запропоновано визначити як стандартний соціологічний канон, який втілює у собі низку обов’язкових процедур: а) операціоналізацію понять; б) проектування та формування вибіркової сукупності; в) стандартизацію питань і складання із них інструментарію; г) побудова та вимірювання соціальних показників; д) вибір релевантного методу одержання соціологічної інформації;

- у зв’язку з тим, що сучасна емпірична соціологія у своєму розвитку враховує значущість загальнонаукового принципу додатковості, доведено, що прагнення до підвищення адекватності пізнання соціальної дійсності не може не сполучатися з реалізацією холістичного принципу, відповідно до якого постнекласичне визначення об’єкта проводиться системно; об’єкт соціологічного дослідження в цьому випадку постає не тільки як носій соціальних ознак, він також вміщує у собі аспекти життєдіяльності людей, що вивчається за конкретних соціальних умов, і водночас аспекти спеціалізованої діяльності самих соціологів;

- доведено, що практика контролю якості соціологічної інформації повинна бути внесена в новий, запропонований

автором, науковий напрямок – соціологічне джерелознавство, метою якого є одержання систематизованих і перевірених дослідницькою практикою наукових знань про закономірності функціонування джерел соціологічної інформації та відображення в них дійсності, що вивчається. У зв'язку з цим на фундаменті досліджень, які здійснювалися під керівництвом чи за участю автора, виявлені засоби коректування (переважування, визначення поправочних коефіцієнтів, врахування ступеню артефактуальності тощо) даних опитувань шляхом залучення еталонних матеріалів з різних джерел;

– показано, що основне завдання соціологічного джерелознавства полягає у пізнанні дійсності природи кожного джерела соціологічної інформації, а враховуючи те, що провідним серед них є респондент, то зафіксовані загальні і специфічні розбіжності ситуативних умов опитування та особливості окремих ролей його учасників як комунікаторів під час соціологічного дослідження;

– на підставі аналізу сукупності теоретичних схем процесу комунікації під час опитування подано опис узагальненої моделі цього процесу, основні елементи якої стосуються розуміння респондентом мети опитування, її значущості для нього, а також важливості завдань конкретних питань інструментарію і змісту можливих відповідей;

– обґрунтовано потребу в подальшому розширенні досліджень типу “опитування про опитування” задля одержання за умов трансформації українського суспільства нової інформації про вербальну і когнітивно-аксіологічну реакцію респондента на питання анкети; домінанта такого опитування повинна бути спрямована на дослідження процесів, які деформують адекватне розуміння питань інструментарію (анкети, опитувальники стандартизованого інтерв'ю і т. п.) та поведінку респондента, котра результує всю сукупність його відповідних реакцій.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його результати дають змогу значно повніше і глибше зрозуміти історію розвитку емпіричного соціального пізнання, а понятійний апарат соціології збагачений шляхом уведення в науковий обіг поняття “артефакт”. Класичний стиль соціологічного мислення доповнюється вивченням особистісного сенсу діяльності людей, у тому числі й учасників соціологічного опитування. Без цього, як показує досвід аналізу сучасного становища вітчизняної та світової соціології, її розвиток проходить переважно екстенсивним шляхом (зростання кількості дослідницьких колективів, які реагують на поточний соціально-політичний момент), а цей шлях не підвищує пояснювального і прогностичного потенціалу науки.

Отже, практична значущість даної роботи полягає у поглибленні якісного рівня теоретико-методологічного забезпечення емпіричних досліджень (зокрема, у чіткому усвідомленні як принципової неможливості усунення артефактуальності емпіричних даних, так і потребі розробки заходів щодо її мінімізації), а також у підвищенні рівня підготовки соціологів різного профілю, котрі займаються як історико-теоретичною, так і прикладною роботою.

1. ПРОБЛЕМА АРТЕФАКТУ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЕМПІРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Історія пізнання соціальних явищ і процесів – це передусім дослідження специфіки розробки та вдосконалення процедур збору емпіричних даних. На роль останніх, з часів розповсюдження в ойкумені письменності, претендували спочатку дані перепису населення, а потім поземельних кадастрів та інших аналогічних джерел. У зв'язку з цим

доречно розпочати висвітлення піднятої проблеми з аналізу статистичної традиції як передумови емпіричної соціології.

Статистика у своїх пізнавальних методах спиралася на стародавню традицію описувати видимість речей, користуючись результатами спостереження за об'єктом чи судженнями людей про окремих предмет. Вдосконалення методів велося в напрямку розробки різноманітних формалізованих бланків протоколів спостережень чи суджень. Ця обставина набула відображення в терміні "анкета", що в кінцевому підсумку почав означати опитувальний лист у формі впорядкованих за змістом суджень чи запитань. Самі ж діалогові структури типу "запитання-відповідь" мають також стародавнє походження, принаймні ще з епохи античності, тому що, як свідчить історія науки та культури, дух греків був за своїм змістом духом запитань. Мистецтво ж дослідника полягало в тому, щоб за допомогою спеціальних запитань, звернених до відповідного кола осіб, одержати знання на підставі їхніх думок.

Водночас простий опис соціальних явищ та економічно-політичних процесів шляхом реєстрації наявних подій чи речових актів призвів до утворення поняття "емпіричний соціальний факт". У такий спосіб для багатьох наук протягом тривалого часу їх емпіричний базис формулювався завдяки методам спостереження, опитування та інших, які мають у своїй суті аналогічний методичний фундамент. Тому в дослідників, а тим більше у людей поза межами науки, сформулювалася впевненість, що сутність речей саме така, якими вони вбачаються людям при спостереженні. Отож те, що безпосередньо відбувається саме тут і в цю мить є, за думкою людей, не просто видимістю об'єкта, а самою дійсністю не тільки перед очима, а й у головах людей. У термінах науки, мовою якої довгий час була латинська мова з відомими словами *factum* (зроблене), *factor* (виробляючий) й тому подібне, вищенаведена обставина

втїлилася у терміні "факт". Однак, з часом, як буде показано нижче, виявилася доречним в емпіричному базисі таких соціальних наук як соціологія, психологія, педагогіка та інші мати додаткове поняття "артефакт". Воно відображає явище, що виникає в об'єкті від взаємодії між ним та дослідним інструментом, що призводить до істотної зміни характеристик об'єкта від моменту самої взаємодії.

Самопізнання суспільства призвело до розробки на фундаменті статистики таких наук як політична арифметика, соціальна гігієна, соціальна фізика, а потім і соціологія. Згадані засоби реєстрації емпіричних фактів (перепису, анкетування, інтерв'ювання, спостереження, аналіз документів) дали змогу накопичувати відомості про образ життя суспільства та його підсистем, про різні сторони соціальної, політичної, господарської діяльності.

Для соціології XIX століття завершилося тим, що відбувся перехід від простого (статистичного) описування даних до їх цілеспрямованого збору задля встановлення закономірностей суспільного життя. У зв'язку з цим зреалізувався рух-поступ від інтуїтивної розробки окремих методів до систематичної роботи над уніфікацією технологічних процедур, термінів та прийомів статистики. Своєрідним наслідком такої роботи можна вважати "Правила соціологічного методу" Е. Дюркгейма, вперше надруковані як серія статей у 1894 році.

Проте й донині позитивізм був і для багатьох соціологів залишається дуже принадливою формою методології науки. Серед причин і великі успіхи природознавства, й сама позитивістська картина світу, доволі проста, щоб бути зрозумілою дуже багатьом, і в той же час така, що дозволяє відкривати велике поле діяльності у застосуванні вже існуючих методів до все нових та нових об'єктів. Показано, що позитивізму вдалося приписати собі важливу роль у функціону-

ванні такої виробничої сили, такого джерела різнобічних благ, яким стала наука. Високий статус позитивістського образу науки сформувався та закріпився завдяки як дуже корисним науковим результатам, так і широкому запровадженню його принципів у системі освіти, що дозволило перетворити позитивістські постулати в дещо самоочевидне для кожної людини, котра одержує хоча б середню освіту.

Намагання соціологів підняти статус своєї науки до рівня визнаних наукових дисциплін позитивістського тлумачення у перші десятиріччя XX століття насправді сприяли досягненням цієї мети. Але в методичному плані це мало своїм наслідком спрощений підхід у дослідженні суті соціальних явищ, поверхнєве розуміння емпіричного матеріалу соціології, що давало змогу вважати соціальним фактом будь-яку подію, зареєстровану в процесі дослідження.

Вимоги реєстрації очевидних подій призвели до вихолощування сутності людини, зокрема, до ігнорування її потреб у розв'язанні проблеми з урахуванням процесів, котрі опосередковують відносини людини з природним, і що ще більш важливо, соціальним світом. Дотримання постулату про те, що фундаментальне в науці – це метод, перетворило засіб у самоціль, призвело до ототожнення методології з аналізом конкретних методів збору емпіричного матеріалу. Відмова ж від вирішення гносеологічних питань означала зведення теорії до сукупності операціональних визначень, ігнорування у вивченні всього того, що не може бути відображене у кількісно поданих величинах.

У філософському плані пізнавальні процедури розроблялися у тісному зв'язку із апеляцією до досвіду особистості, до її чуттєвого сприйняття зовнішнього світу та власного, внутрішнього. Цікава у цьому відношенні концепція сенсуалізму як філософського фундаменту емпіричної соціології. Нами про-

стежені такі напрямки встановлення емпіричних фактів: по-перше, ті, що безпосередньо сприймаються органами почуттів людини; по-друге, шляхом непрямого спостереження, котрі фіксують не самі шукані факти, а вплив, який вони здійснюють на відповідні явища, які вже піддаються безпосередньому спостереженню; по-третє, винайдення фактів можливе шляхом перевірки гіпотези, що передбачають існування певних фактів. Пізнавальна діяльність в окреслених напрямках ведеться як на емпіричних засадах, що передбачає чуттєве відображення дійсності, так і на теоретичних, наприклад, з допомогою аналізу та синтезу наданого емпіричного матеріалу.

Утворена система чуттєвого відображення світу функціонує в тісному зв'язку з мисленням і тому послаблює одні впливи на наші органи почуттів та нейтралізує – інші, ігнорує – ще інші. Відтак вона сприймає такі порції інформації, що сумісні з доцільним функціонуванням організму, щонайперше з ритмом його пізнавальної діяльності. Саме у підкресленій доцільності й полягають витоки специфіки чинників чи механізмів формування артефактів різнорідною активністю (у тому числі й мовною) будь-якої особи, яка бере участь у дослідницькому процесі, скажімо респондента у соціології чи обстежуваного у психології й аналогічно в інших науках.

Анахронічну наївність у повній чи безумовній довірі даним опитувань думок людей треба подолати, адже взагалі світова наука у своєму перманентному намаганні адекватно пізнати світ у теоретичних висновках постійно виходить за межі наявних емпірично отриманих чуттєвих даних і саме за їх допомогою спростовує і чуттєву, поверхнєву картину світу, і методи збору даних для неї. У цьому контексті артефакт являє собою спеціальний проблемний комплекс, у якому, відкидаючи обмеженість наївної довіри до даних опитувань, що емпірично реєструються, розглядається актуальна

база соціологічних досліджень у царині різних вторинних соціокультурних форм, які з'являються за посередництва усвідомлених і цілеспрямованих зусиль людини.

Феноменологічна концепція виникла у соціальному пізнанні як результат широкої критики позитивізму, що завів науку в кризовий стан, обговоренню якого присвячена значна кількість праць з аналізом його різних аспектів. Починаючи з доробок Гуссерля, висвітлення кризи шляхом подолання об'єктивістсько-натуралістичного підходу до пізнання, який притаманний орієнтованому на фізику позитивізму.

За базову онтологічну передумову стандартної концепції науки береться та, що розглядає об'єкт пізнання як реальний, а його характеристики вивчаються як незалежні від переваг чи намірів спостерігача і можуть бути описані з практично прийнятною точністю. Зі свого боку, безпристрасні спостереження слугують фундаментом для формулювання універсальних чи приватних законів функціонування об'єкта. Закон же розуміється як твердження, яке підсумовує надійно встановлені емпіричні дані. Гарантом надійності фактів тут є правила і критерії емпіричних процедур, котрі виключають вплив суб'єкта, його нахили й упередження. І справді, більша частина знань світової науки, що зосереджена довкола емпіричних даних характеризується об'єктивністю, оскільки не залежить від суспільства та окремих груп спеціалістів. Хоча пізнання за своїм походженням соціальне, все ж зміст природознавства визначається лише природою самого фізичного світу. Таким же чином і зміст знання про суспільство зумовлений природою самого соціального світу. Проте відмінність між ними принципова, адже соціальному об'єкту завжди властива цілеспрямована поведінка.

Вищезмальований "образ науки" є самопізнанням класичної науки, він продовжує панувати у дослідників природничих наук, а у соціологів, крім усіх

вже названих аспектів, ще й утілюється у каноні технології збору емпіричних даних. Останній являє собою перелік таких навичок: а) складання анкет із стандартних запитань, або з розробкою нових на підґрунті відповідних схем; б) формування вибіркової сукупності, яка репрезентує об'єкт за статтю, віком, освітою, типом поселення та іншими подібними ознаками; в) операціоналізація понять; г) здатність зібрати і проаналізувати емпіричні дані.

У фундамент канонічного підходу до здійснення емпіричного етапу соціологічного дослідження покладені уявлення, які, на думку В.Б. Голофаства, мають характер методологічних ілюзій. **1.** Можливості достатньо повного опису об'єкта в емпіричних показниках, що припускають: а) емпіричну інтерпретацію будь-якого поняття; б) досягнення вичерпного опису об'єкта; в) суто формальний взаємозв'язок між теоретичним поняттям та емпіричним показником; г) лінгвістичний характер переходу від поняття до показника. **2.** Непроблематичність узагальнення емпіричного матеріалу за допомогою витончених математично-комп'ютерних засобів, яке призводить до висновків тривіального характеру. **3.** Ілюзії щодо дослідника, котрі спричиняють ігнорування його особистого сенсу пізнання, інтерпретаційних схем тощо, що справляє істотний вплив як на вибір методики вимірювання, так і на характер інтерпретації результатів узагальнення. **4.** Ілюзія компетентності респондентів, які нібито завжди можуть мати достатньо стійкі уявлення з тих питань, що цікавлять соціолога, а також їх адекватно формулювати у вербальній формі. **5.** Ілюзія тотожності повсякденного і наукового знання, можливості прямого переводу відповідей респондентів у наукові факти. До цього переліку ми додамо ще пункт **6.** Має місце ілюзія відвертості респондентів.

Існування цих методологічних ілюзій не в останню чергу визначається стан-

дартною ситуацією пізнавальної діяльності у соціальних науках, згідно з якою не заохочуються публікації негативних результатів, що не підтверджують гіпотезу дослідження. Тому гуманітарії, на відміну від дослідників природничих наук, у публікаціях на диво справляють враження проникливих учених, у яких завжди кожна гіпотеза знаходить своє емпіричне підтвердження, оскільки інші варіанти просто замовчуються. Замість аналізу проблеми артефакту як закономірного і неминучого аспекту соціального дослідження продовжується поглиблення метрологічної концепції про помилки дослідження.

Як підсумок щойно проведеного аналізу розвитку емпіричної соціології зазначимо нагальну потребу використання у соціології загальнонаукового принципу додатковості. Адже в науці вже накопичено великий досвід обговорення такої методологічної проблеми як активний вплив дослідницького інструментарію на характеристики об'єкта пізнання. Цей феномен найбільш чітко розкривається у працях з фізики мікросвіту.

У першій чверті ХХ століття продовжується заглиблення дослідницької думки в сутність фізичних (матеріальних) об'єктів, яка відкрила суперечливі процеси, що отримали назву квантових. Зміни наукових уявлень про матеріальний об'єкт вбачаються насамперед у тому, що одержані у пізнанні квантових процесів характеристики ми вже не в змозі приписувати саме досліджуваним об'єктам: вони належать одночасно і до об'єктів, і до їх оточення, і до засобів пізнання, і навіть до самого пізнаючого суб'єкта. При цьому згаданий "квартет" настільки міцно спаяний, що визначити внесок кожного з цих елементів у загальний результат виявляється принципово неможливим. Квантові характеристики являють собою, з цих позицій, ніби-то цілісні, інтегральні параметри багатьох елементів, тоді як у класичному випадку отримані в досліді характеристики належали

до досліджуваного об'єкта. Загальнонаукова значущість принципу додатковості, з часу проголошення його Н. Бором, з кожним новим десятиліттям стає все більш значнішою для представників досить далеких між собою наукових дисциплін. У радянській соціології в 1970 році здійснена одна із перших достатньо важливих спроб обговорення місця і ролі принципу додатковості в соціології, яка належала І.С. Алексєєву і О.М. Бородкіну.

В сучасній науці за об'єкт дослідження доцільно розглядати вже не саму дійсність, що існує незалежно від спостерігача, а деяку систему, що складається з об'єкта (в класичному розуміння) та умов спостереження. Під останніми будемо розуміти сукупність процедур вимірювання, враховуючи відповідні методи і засоби й, власне, дослідника.

Аналіз літератури з принципу додатковості в гуманітарних науках дав змогу довести, що в контексті взаємодії будь-яка вимірювана характеристика об'єкта (наприклад, стать, вік, освіта, релігія, мотивація поведінки тощо) може бути віднесена до однієї з двох груп: а) об'єктивного типу (Q-параметр) і б) суб'єктивного (S-параметр).

Існування об'єктивних параметрів призводить до наслідків, що впливають з особливостей взаємодії між об'єктом та умовами спостереження. Їх відсутність вельми важлива для розуміння істотності артефакту в соціології і полягає в наступному. По-перше, відомості про мотиви вчинків, емоційне ставлення до світу чи до його компонентів, систему цінностей індивіда не можуть бути отримані завдяки методів "замочної скважини", коли об'єкт ізольований від впливу дослідника. По-друге, під час контакту завжди виникає незворотна взаємодія: заміряючи S-параметр в один момент часу, ми не маємо абсолютної гарантії одержання тотожного результату вимірювання того ж параметру в якийсь інший момент. По-третє, результати вимірювання залежать від знань спостережника та його особис-

тих характеристик. По-четверте, завжди існують принаймні два S-параметри, одночасне вимірювання яких неможливе, оскільки кількісне визначення одного веде до неможливості вимірювання другого в тому стані, у якому б він опинився, якщо б перший параметр не вимірювався. По-п'яте, об'єкт соціологічного дослідження не може бути ізольованим від зовнішнього світу, хоча й від цього такий зв'язок здійснюватиметься через спостерігача (чи засоби спостереження). Тому спостереження відтворюється лише на рівні системи "умови спостереження – об'єкт". По-шосте, крім взаємодії між спостерігачем та об'єктом, яка лише опосередковується засобами спостереження (експерименту), існує самостійна взаємодія між засобами спостереження й об'єктом (наприклад, коли респондент повинен урозуміти для себе не тільки сутність інформації, що вимагається від нього). По-сьоме, оскільки під час опитування виникає взаємодія між об'єктом і засобами вимірювання S-параметру, тому після першого акту взаємозумовлення об'єкт набирає деякі нові властивості, а друга дія буде відбуватися з уже зміненим об'єктом (у новому, так би мовити, неklasичному розуміння).

Отже, є достатні підстави для того, щоб зробити висновок про те, що емпіричний матеріал соціологічних досліджень, отриманий під час вивчення суб'єктивних параметрів, неминуче має артефактуальний характер. У цьому контексті доречним видається поширене тлумачення системи "дослідницька ситуація". По-перше, дослідження будь-якого об'єкта неможливе без того, щоб не виокремити із дійсності відповідну зону (D), яка завжди має обмеження у часі і просторі. В цій зоні потім створюється так звана лабораторна ситуація (L), у рамках якої об'єкт (O), знаходячись у зоні (D), вступає у взаємодію із суб'єктом (S), котрий організує процес дослідження з використанням спеціального інструментарію (I), виходячи із відпо-

відної теоретичної моделі (M) об'єкта. Реакції (R) об'єкта, що реєструються у процесі дослідження і які традиційно мають назву емпіричного факту, в нашій інтерпретації можуть являти собою й артефакти, бо вони за своєю природою та інтенсивністю є результатною всього комплексу взаємодій у функціональному просторі (D, L, O, S, I, M). Дана рекомендація впливає з усієї історії пізнавальної діяльності під час вивчення об'єктів типу жива система.

2. ЕЛЕМЕНТИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК ПРИЧИНИ АРТЕФАКТУ

Імовірно припустити, що в межах дослідницького простору знаходяться причини артефактуальності емпіричного матеріалу. Не дивно, що умови проведення опитування мають широке та вузьке трактування.

Перше характеризує загальні соціокультурні, економічні, природні моменти опитування, які склалися історично, друге відображає вплив конкретної ситуації опитування (в конкретному місці і в певний час). Ланкою, яка опосередковує взаємодію об'єкта і суб'єкта дослідження, є методика вимірювання, хоча, безсумнівно, загальний формат будь-якого соціологічного вивчення становлять умови дослідницької діяльності, загальні та специфічні аспекти ситуації опитування, природність чи штучність її походження, вітакультурне зумовлення соціальних ролей учасників опитування.

У зв'язку з проблемою артефакту очевидно, що кожен учасник опитування стосовно цього процесу не може бути абсолютно нейтральним, тому що він специфічним чином реагує на умови та інструментарій дослідження. Більше того, соціолог за логікою особистого дослідницького акту ініціює до життя особливий різновид відносин між людьми, створюючи дуже своєрідну соціальну реальність, у рамках якої в респондента

виникають реакції, котрі спричинені багатьма чинниками, серед яких і попередній досвід, й уявлення про характер, мету, наслідки опитування та ін. Загальносвітова тенденція становлення громадянського суспільства стимулювала розвій ситуації опитування громадської думки як однієї з умов функціонування демократичного соціуму, з часом, у суспільній свідомості здійснилася кристалізація уявлень про особливості рольової поведінки учасників опитування. Хоч соціологи й не заперечують “штучний” характер дослідницької ситуації, але все ж вони у своїй переважній більшості мовчазно вважають, що опитувані звичайно виступають в аутентичній ролі респондентів, тобто у ролі людей, які завжди достовірно надають інформацію в наукових цілях. Однак такий підхід дуже спрощує опитування і приховує проблему артефакту в соціології.

В розвинутих країнах історично утвердилася роль респондента в опитуванні, котра є складовою важливої ролі громадянина демократичного суспільства чи споживача на ринку товарів і послуг. Якщо, спираючись на вислови, отримані під час опитування, з практично прийнятною точністю передбачаються електоральна поведінка, факти покупки товару масового вжитку чи оцінки діяльності засобів масової інформації, то це дає підстави констатувати подібність між ситуацією опитування і реальною ситуацією, з приводу якої ведеться дослідження. Однак, якщо прогноз “провалюється”, як це мало місце у 1994 році при прогнозах електоральної поведінки громадян України, Росії, Белорусі, то першопричиною “провалу” після слабкої компетентності соціологів, очевидно є чинник артефактуальності даних.

Вивчення громадської думки, на переконання багатьох авторитетних соціологів, нерідко стає прикладом яскравого артефакту, що виникає навіть тоді, коли суворо виконані всі методологічні вимоги щодо збору даних. Одна з причин існу-

вання артефакту полягає в тому, що він дозволяє приховати дійсний стан суспільної свідомості, котрий у даний час є результатною сукупністю соціально-політичних сил суспільства. Оскільки результат опитування в узагальненому вигляді відображає не стільки вказану підсумкову, скільки арифметичний підсумок частоти вибору альтернативних відповідей до запитань анкети. Самі ж запитання, по-перше, формулюються, виходячи з образу світу суб’єкта пізнання, по-друге, тією чи іншою мірою свідомо чи несвідомо, але обов’язково перетлумачуються кожним респондентом відповідно до його інтересів. Окремо варто звернути увагу на те, що за сучасних умов економічної реформи, соціально-політичної трансформації суспільства індивідуальна свідомість піддається критичному натиску двох систем цінностей, тобто двох світоглядних орієнтацій, які раніше мали назву антагоністичних. У зв’язку із цим амбівалентна свідомість – розповсюджене явище, а тому індивідуальна думка певної полярності може бути просто переведена на свою протилежність.

Пусковим елементом для вказаної інверсії думок, оцінок і тому подібного слугують умови опитування, а також методики вимірювання як технологія та інструмент збору даних. Людині не притаманно пасивно реагувати на зовнішні подразники. Під час опитування вона намагається зрозуміти мету дослідження і своє ставлення до нього. Водночас особа природно прагне якомога краще виконати завдання, справити на соціолога найкраще враження. Проте реакції респондента можуть мати зовсім інший характер, якщо він буде розглядати інтерв’юера чи іншого контактера не як дослідника, а як репортера, агітатора, детектива, потенційного грабіжника чи квартирного шахрая. Тому аналізована модель ситуації одержання відповідей респондента враховує ансамблі ситуативних соціальних чинників опитування і має цінність для вивчення вербальної

поведінки респондентів. Саме так можна вийти за межі раніше прийнятої спрощеної концепції проблеми відвертості анкетних висловлювань, зосереджуючи увагу на чинниках, які викликають нещирість чи навіть брехню, та мінімізувати вплив факторів, що блокують адекватність дослідницького процесу, підвищити в ньому рівень контролю якості, а в кінцевому підсумку конструювати більш надійні методики соціального пізнання.

Під методикою вимірювання, услід за В.І. Паніотто, розуміємо технологію та інструмент збору інформації. Її освоєння здійснювалося нами на фундаменті власного досвіду організації масових опитувань (анкетування, поштове опитування, особисте та телефонне інтерв'ю) і публікацій, що узагальнюють відповідні методичні напрацювання вітчизняних та закордонних фахівців.

Тривалий час поштове та телефонне опитування оцінювалися у науковій літературі як ненадійні, тому не рекомендувалися у ролі предмета дослідження. Проте вони привернули увагу у зв'язку з істотною економією різних видів матеріальних ресурсів при їх проведенні. Розробка ж методів, які дозволяють позитивно трансформувати раніше вироблені уявлення про нерепрезентативність даних, зібраних за допомогою цих методів, підвищила їх пізнавальний статус. Більше того, їх використання за відповідних умов спроможне знизити вірогідність появи артефактів, оскільки якісною вважають інформацію, що отримана тим методом збору даних, який призводить до формування критичнішої картини думок.

Позитивістський характер ситуації дослідження тим вагомійший, чим більше дослідник прямує до максимальної “науковості” (тобто до рівня об'єктивності знання, що досягнутий природничими дисциплінами), чим більше він “очищує” об'єкт свого дослідження – людину – від “перешкоджувальних” змінних ознак, зводячи його до бездумного механізму.

Проте науковець тоді все менше може проникнути в сутність того, що недоступне для зовнішнього спостерігача, і тим більш мізерними є висновки такого дослідження.

У форматі сучасних теоретичних побудов, що розглядають особистісне ставлення до явищ дійсності як вагомий регулятор поведінки людей, на нашу думку, можна відшукати аналогії між їх проявом у спеціальних психологічних експериментах у процесі опитувань. Обґрунтована рольова поведінка, котра трактується як реакція на методику вимірювання, виявляє обставини, що здатні призвести до артефакту. Зокрема, мовиться про особливості характеристик як добровільних учасників експериментів та опитувань, так і тих, хто від участі відмовився у тій чи іншій формі (наприклад, осіб, котрі обирають альтернативу “важко відповісти”).

І все ж, якщо навіть респондент відповів на запитання інтерв'юєра, то ця обставина не гарантує повної відвертості його відповідей. У літературі під відвертістю респондента розуміється наявність бажання відповідати на питання анкети відповідно до тих уявлень про суттєвість проблеми, які у респондента склалися. Якщо думки та погляди, котрі обстоює респондент з піднятого в дослідженні питання, суперечать, на його переконання, загальноновизнаним поглядам та нормам, то мотивація дати відверту інформацію зменшується і він часто висловлює думку, яка є соціально бажаною для референтної групи, до якої він себе відносить.

Загалом розходження у соціально-психологічних аспектах ситуації заповнення респондентами анкет при поштовому опитуванні та інтерв'ю призводять до різниці у відвертості відповідей, що, зі свого боку, дозволяє вважати більш надійними дані поштового опитування, ніж інтерв'ю. Зафіксований оптимізм висловлювань часто-густо стає наслідком особливостей процедури вимірювання і сутнісно є артефактом.

3. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО У СОЦІОЛОГІЇ ТА ШЛЯХИ КОНТРОЛЮ АРТЕФАКТУАЛЬНОСТІ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ

Джерело емпіричного матеріалу має важливе значення як один з вихідних пунктів соціального пізнання. Перелік джерел соціологічної інформації достатньо різнобічний: це й матеріали офіційної статистики, і різні архіви, і тексти повідомлень засобів масової інформації, а головне – дані масових опитувань. Однак у цьому неповному переліку центральне місце повинен займати респондент як найважливіше джерело емпіричних даних.

Соціологічне джерелознавство – один з нових напрямків розвитку соціології, що вивчає сукупність систематизованих і підконтрольних для практики наукових знань про закономірності функціонування відповідних джерел і відображення в них явищ соціальної дійсності. Розуміння генези соціологічного джерела покликане скласти головну проблему теорії соціологічного джерелознавства. Тому доречно останню проаналізувати з різних сторін: як історію формування різних соціологічних джерел, як окремі особливості їх функціонування, як умови, за яких респондент схиляється чи до відвертих відповідей, чи до перекручування своїх особистих оцінок, думок, позицій (свідомо, або на рівні підсвідомого).

Кінцевою метою емпіричного етапу соціологічного дослідження є створення необхідних і достатніх передумов для одержання сукупності наукових фактів (їх не слід ототожнювати з емпіричними даними). Цей процес містить такі стадії: 1) виявлення та відбір джерел; 2) встановлення когнітивно-інформаційної специфіки кожного з них; 3) обґрунтування міри достовірності інформації, що здобувається з різних джерел в даному конкретному дослідженні. Заключною ж стадією є вже формування наукових фактів, що зведені в цілісність і набувають рис

наукової картини опису дійсності. Водночас одним із завдань соціологічного джерелознавства має стати визначення того, що саме отримується із джерела – факти чи артефакти. Запобігти останнім не тільки складно, але інколи просто неможливо. Тому в рамках вищезгаданих стадій треба також вивчати обставини, фактори, закономірності можливого артефактуального відображення дійсності й, відповідно, засоби корекції таких емпіричних матеріалів.

Останній аспект повинен утілювати у собі зовнішній і внутрішній складові контролю даних та їх корекцію. Традиційно сутність методу корекції полягала у вирівнюванні пропорцій відповідних ознак у зібраному масиві даних за зразком розподілу значень цих же ознак у генеральній сукупності на фундаменті джерела, що утримує достатні еталонні відомості. Таким джерелом часто є дані статистичних установ різного адміністративного рівня, відомчої статистики репрезентативного об'єкта, отримані за мінімально можливою вибіркою методом інтерв'ю. Проте, окрім соціально-демографічних показників, що традиційно використовуються для корективки, виявляється доречним використання й інших показників, зокрема тих, що характеризують адекватні сторони об'єкта, а саме його повноту, всебічність пізнання за умов переборення деформаційного впливу артефактів. Наприклад, фактор часу може бути причиною артефакту при опитуванні на підприємстві з тризмінним режимом праці, тому зростає значущість проводити опитування членів різних бригад не тільки на одній і тій же стадії зміни, а й під час їхнього виходу на роботу в одну й ту ж зміну задля досягнення більшої однорідності обставин опитування, що здатні спричинити артефакт.

Практика автора з організації і проведення соціологічного дослідження методом поштового опитування довела не тільки загальну економічність цього

методу, а й те, що стосовно вивчення різних “суб’єктивних” ознак (таких, наприклад, як задоволення респондента окремими аспектами його життя) поштове опитування дає більш достовірну пізнавальну картину образу дійсності. Інформація, що збирається у процесі соціологічного дослідження і скерована на забезпечення розрахунку таких показників, що відсутні в офіційній статистиці, дозволяє на фундаменті анкети одного зразка і завдяки різним методам збору даних одним з них одержати еталонні розподілення значень суб’єктивних ознак.

Отже, використовуючи дані поштового опитування як базові та найменш артефактуальні за низкою ознак, можна в усьому масиві даних провести їх корекцію. Водночас доцільно коректувати не тільки дані інтерв’ю за взірцем даних поштового опитування, а й навпаки, при інтерв’юванні осіб, котрі не відповідали на запитання поштової анкети. Методи комбінування даних, отриманих із різних соціологічних джерел, дозволяють одержати менш артефактуальні, а відтак більш надійні дані опитування, вільні від впливу інтерв’юєра за тими ознаками, які характеризують ціннісні орієнтації респондентів. Саме тому нами пропонуються методики проведення масового опитування за схемою із шести етапів та з використанням різних методів і джерел даних. Із аналогічних міркувань обстоюється дещо інша версія методики масового опитування за схемою з п’яти етапів для проведення повторного опитування задля здійснення підсумкового порівняльного аналізу даних різних років.

4. ПРОЦЕС КОМУНІКАЦІЇ З РЕСПОНДЕНТОМ: МЕХАНІЗМИ, МОДЕЛІ ТА АРТЕФАКТИ

Проблема артефакту розглядається нами з позицій аналізу специфіки процесу комунікації дослідника з респондентом. Для цього проаналізовані психо-

логічні процеси, котрі розгортаються “всередині” свідомості учасників комунікації. Вони циркулюють від запитання до відповіді й навпаки (від відповіді до запитання), а їх результатом є побудова моделі чи теоретичної схеми обміну науковою інформацією. Сформована модель повинна розрізняти акцентування чи недооцінку ролі когнітивних, або афективних процесів, а також окремі стимули і реакції в комунікативному акті. Через недостатнє вивчення усіх аспектів комунікації до таких моделей почасти відносять і певні психологічні концепції гіпотетичного спрямування. У зв’язку з цим реалізація окресленими моделями їх описової, пояснювальної і навіть прогностичної функцій має в кожному окремому випадку опитування різну вагу. Відповідно до раніше визначених завдань соціологічного джерелознавства респондентів вкотре розглядаємо як джерело даних, але вже з урахуванням окремих психологічних концепцій їх поведінки.

Соціологічне опрацювання психологічних аспектів теорії прийняття людиною рішення дає підставу проводити аналогію з прийняттям рішення респондентом про вибір певної відповіді на запитання анкети. Оскільки запитання нерідко стосується оцінювання, то й тут корисним є блок відповідних стратегій із восьми пунктів, чи п’ять евристичних принципів визначення суб’єктивної вірогідності події, яка цікавить індивіда.

Доцільно описати модель комунікації як динамічний процес, котрий містить три фази: 1) декодування повідомлення; 2) його інтерпретація; 3) кодування нового повідомлення. Подана термінологія технічного характеру стає яснішою для гуманітаріїв як тільки розгляд фаз починає здійснюватися з позицій концепцій розуміння людини людиною. Так, нерідко всі три фази проходять стереотипно на основі досвіду попередніх аналогічних діалогів. Цей варіант прийняття рішення про відповідь на запитання є мало конфліктним і рідко надає даним

опитування артефактуальність. Інша справа, коли має місце семіотичний конфлікт, плюралізм рівноцінних реакцій. У цьому разі може мати місце артефакт через бажання респондента нібито зробити послугу інтерв'юєру, чи від побоювання здатися неосвіченою людиною, чи через інші реакції, які деформують притаманні респондентові думки. Це означає, що рідкісним винятком, при відповіді на кожне запитання анкети, можуть будь-якого моменту опитування підключитися психологічні механізми захисного характеру, котрі спроможні привести респондента до сумніву про доцільність давати відверту відповідь (така теоретична схема є наслідком концепцій психологічного поля). Тому нерідко прагнення до відвертості поєднується не тільки з бажанням сподобатися співрозмовникові, а ще й через протилежні наміри вчинити йому “на зло”, чи висловити відповіддю свою досаду на зовсім іншу обставину, яка до даного питання відношення не має, чи від небажання хвилюватися за порушення суспільного табу. Нарешті, психологічне напруження може розрядитися самим простим способом – шляхом вибору відповіді “навмання”.

У цьому контексті змістового висвітлення є сенс приймати до уваги різні психічні процеси: починаючи із сенсорних, перцептивних чи трансляційних і завершуючи процесами дискурсивного характеру, завдяки яким внутрішній рух-поступ стає семіотичним актом прийому чи передачі значень, тобто обміном інформацією. Одні моделі комунікації зорієнтовані на підрахунок головним чином мовних характеристик, додаючи до них аспект семіотичної інтерпретації (наприклад, подають аналіз у категоріях фонології, морфології, синтаксиса та семантики), тоді як в інших враховується різна складність діючих психічних процесів (наприклад, виявлення – пізнання – розуміння при сприйнятті стимулу і розуміння – розумове уявлення – мовний

вислів при виникненні реакції), а потрете, акцент робиться на розумових операціях аналізу-синтезу.

Принципова різниця може бути між моделями, що увесь процес сприйняття стимулу чи формування реакції розглядають як такий, що розгортається на різних рівнях, тобто як багатофазовий процес прийому чи передачі значень, або як ланцюг, в якому процеси на цих рівнях виникають один за одним, і моделями, що, обстоюючи ту ж багаторівневість, передбачають, проте, що цей процес здійснюється паралельно на всіх рівнях. Моделі можуть також по-різному пов'язувати між собою (якщо спроба такого пов'язування взагалі доречна) обидва процеси – сприйняття стимулу і формування реакції. Ця відмінність утворюється під час знаходження різних описань “переключення” приймальних дій на передавальні, або передавальних на приймальні. Моделі спроможні розподіляти врахування чи неврахування, акцентування чи недооцінку ролі пізнавальних та афективних процесів (наприклад, дію комунікативних настанов на прийом чи на передачу, завдяки яким й виникає діалог). Нарешті, моделі можуть звертатися до різних класифікацій стимулів та реакцій (зокрема враховувати тільки вірні та невірні з певного погляду стимули чи реакції). Тоді це моделі, в яких відповідні процеси являють собою загальний потік інформації, без розрізнення “чорних ящиків”, у кращому випадку – лише з декларуванням існуючих між ними розходжень, чи моделі, в яких такий загальний опис доповнюється схарактеризуванням усіх чи декількох із чотирьох ситуацій, себто різних процесів, котрі пов'язують вірний чи невірний стимул з вірною чи невірною реакцією (чотири класи на кшталт “чорних ящиків”).

Моделі, таким чином, вмонтовані у відповідну психологічну теорію чи концепцію. Імовірно вони є гіпотезами і можуть пояснювати: а) якою реакцією відповідь “чорний ящик” на той чи той

стимул, якщо в ньому виникнуть ті чи інші процеси; б) яке уточнювальне питання запропонує дослідник у випадку одержання від респондента відповіді певного типу; в) як відповідь респондент на запитання дослідника того чи іншого за умови, що, скажімо, і той, хто опитує, і той, кого опитують, будуть “ідеальними” наступниками і джерелами повідомлень у царині певної мови. Іншими словами, вони виявляються тими, хто спроможний розрізнити чи з розумінням сформулювати будь-яку відповідь на цій мові, або хто має гарну пам'ять, якій не підвладні ніякі стреси за умов відкритого потягу до взаємопорозуміння.

Відповідна теорія чи концепція повинна доповнювати моделі тоді, коли володіє не лише пояснювальним, а й передбачувальним потенціалом, методами операціоналізації – процедурами вимірювання чи діагностики, які дають змогу за певних обставин вирішувати те, виникають чи не виникають у “чорному ящику” окремі процеси. Мовиться про методи, для яких визначена вірогідність, з якою здійснений за їх допомогою емпіричний розподіл “чорних ящиків” на відповідні класи (типи) можна перенести на теоретичні класи, що передбачені моделями. Таку умову нелегко виконати. Тому – незалежно від гіпотетичності відповідної теорії – моделі разом із прийнятим методом операціоналізації можуть стати слабким інструментом пояснення чи передбачення. У випадку спроби передбачення (наприклад, зіставлення очікуваної на фундаменті моделі реакції з реакцією, котра реально спостерігається) може бути виявлена його ненадійність, де причиною є чи теоретично помилкова модель, чи емпірично непридатний метод операціоналізації.

Отже, нами проблематизована потреба доповнити відоме зосередження учених на проблемі респондента чи на тому, що в ньому відбувається під час діалогу, шляхом хоча б часткового перенесення

уваги на дослідника і споживача (замовника) соціологічної інформації.

Міркування такого спрямування також близькі позиціям представників різних гілок феноменологічного напрямку в соціології. Проте це не означає, що вони і ми нехтуємо більш складними уявленнями про психологічне поле, в якому (інколи одночасно чи послідовно) сходиться множина різноманітних, вірогідно короткочасних психічних процесів та явищ, у тому числі таких, котрі мають емоційне забарвлення. У зв'язку з цим очевидним завданням науки є класифікація відповідей респондента, які являють собою підсумок усіх взаємодій у психологічному полі.

Розробка різноманітних класифікацій завжди супроводжується дискусіями доти, поки, як показує історія різних наукових дисциплін, одна з них не стане нарешті домінувати над іншими. Але для цього потрібно щонайменше хоча б ще одна класифікація, скажімо щойно запропонована нами. Тією ж мірою це стосується й умов прийняття тих варіантів відповіді, що диференціюються на сприятливі, несприятливі і нейтральні.

Конструювання типологій завжди ризикована справа, особливо якщо воно здійснюється під час постановки мало опрацьованої проблеми й не спирається на систематичні емпіричні дослідження, а імовірніше на фрагментарні розмірковування, розпорошені у публікаціях. Все ж вона дає змогу більш чітко окреслити перелік аспектів, що торкаються проблеми артефакту, поки ще обійдену належною увагою фахівців з методології і техніки соціологічного дослідження.

ВИСНОВКИ

1. Презумпція артефактуальності первинних даних масового опитування означає, що при вивченні у соціальних науках, зокрема в соціології, об'єкта, якому властива цілеспрямована поведінка

в кожний момент його існування, принципово неможливо уникнути впливу (хоча й різного за ступенем інтенсивності) на емпіричні дані інструментарію та умов дослідження, враховуючи поведінку та інші характеристики самого соціолога, котрий здійснює комунікацію з респондентом.

2. Визначення презумпції артефактуальності є наслідком того, що стан сучасної світової науки враховує значущість загальнонаукового принципу додатковості, відповідно до якого прагнення до підвищення адекватності пізнання дійсності відбувається за холистичним принципом, котрий означає потребу в якісно новому системному визначенні об'єкта емпіричної соціології, що постає не тільки як носій низки соціальних ознак, а ще й вміщує у собі аспекти життєдіяльності людей, що вивчають за конкретних умов дослідження й особливості спеціалізованої діяльності самих соціологів.

3. Основне завдання соціологічного джерелознавства полягає у пізнанні справжньої природи кожного джерела соціологічної інформації, а враховуючи те, що серед них провідне місце посідає респондент, то типовими є загальні і специфічні розбіжності умов ситуації опитування та особливості деяких ролей

його учасників як комунікаторів під час соціологічного дослідження, що впливають на якість його даних і результатів.

1. Яковенко Ю.И., Паниотто В.И. Почтовый опрос в социологическом исследовании. – К.: Наукова думка, 1988. – 140 с.

2. Каныгин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введение в социальную когнитологию. – К.: Наукова думка, 1992. – 170 с.

3. Чачко А.С., Яковенко Ю.И. Образ мира и коммуникация. – К., 1994. – 260 с. Рукопис депоновано в ДНТБ України, № 709 – Ук 94. 18.04.94.

4. Яковенко Ю.И. Артефакт в социологии. – К., 1995. – 470 с. Рукопис депоновано в ДНТБ України, № 2093 – Ук 95. 19.09.95.

5. Яковенко Ю.И. Организационные и методические вопросы проведения повторного социологического исследования // Межпоколенческая трудовая мобильность. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 59–87.

6. Черненко И.В., Яковенко Ю.И. Синергетический подход // Опыт моделирования социальных процессов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 165–181.

7. Яковенко Ю.И. Методика подготовки и проведения социологического исследования методом почтового опроса. – М., 1983. – 36 с. Рукопис депоновано в ІНІСН АН СРСР 04.05.83 № 12878.

8. Наумов В.Л., Яковенко С.И. Концепция социологического обеспечения правовой деятельности в области государственного управления. – К., 1995. – 33 с. Рукопис депоновано в ДНТБ України 20.01.95 № 154 – Ук 95.

9. Зелінський С.А., Яковенко Ю.І. У чому полягає когнітивна особливість соціологічного репортажу // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – №7–8. – С. 211–225.

10. Яковенко Ю.И., Забелин С.П. Социологическое источниковедение // Укр. обозреватель. – 1995. – №4-5. – С. 6.

11. Каныгин Ю.М., Яковенко С.И. 3 позиции коллективного разума // Вісник АН УРСР. – 1989. – №8. – С. 31–35.

12. Наумов В.Л., Яковенко Ю.И. Социологические исследования в области государственного управления в условиях экономической реформы // Юрид. вестник Одесс. ун-та. – 1995.

13. Яковенко Ю.І. Проблема артефакту в соціології. Дис... наукового ступеня доктора соціол. наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. Ін-т соціології НАН України. – Київ, 1996. – 446 с.

Надійшла до редакції 10.05.2004.